

ומחרוזות של דגים (בבלי ב"מ כ"ג ע"א) ביקורת הטקסט וביקורת הסוגיא

תקציר

המאמר מציג את עקרונות ביקורת הטקסט וביקורת הסוגיא, הנוהגים כיום במחקר המדעי של התלמוד, תוך שהוא מתאר את התיזות העיקריות הקיימות לגבי דרך התפתחות הסוגיות בתלמוד הבבלי. בחלקו השני של המאמר מודגם תהליך חקר של סוגיא קצרה בבבלי (מסכת בבא מציעא דף כג ע"א). בעזרת איסוף נוסחים של כתבי היד למסכת, והשוואתם זה לזה, ניתן להצביע על תיקונים לנוסח הדפוס שלפנינו, וכן ניתן להצביע על שכבות היסטוריות בהתפתחות הסוגיא ועל תהליכים בעריכתה.

שתי מטרות למאמר זה: הראשונה, להציג בפני קוראים שאינם בקיאים במחקר התלמוד הבבלי, את עקרונות ביקורת הטקסט וביקורת הסוגיא הנוהגים היום בחקר התלמוד, ואת התיזות העיקריות המנחות את החוקרים. השנייה, להדגים פעילות חקר זו בקטע קצר מפרק "אלו מציאות"¹. מקובל לומר שהתלמוד הבבלי נחתם במאה החמישית לספירה, אך ברור לנו שפעולות עריכה מכוונות נעשו בו עוד דורות רבים. מלבד פועלם של רבנן סבוראי המוזכר כבר באיגרת רב שרירא גאון, המשיכו לעסוק בסוגיות ולהכריע בהן להלכה, בישיבות הגאונים שבבבל². הגם שבתקופת התלמוד התירו את האיסור הקדום על כתיבת תורה שבעל-פה, עדיין לא נעשתה הכתיבה לשיטה רווחת, אלא הלימוד המשיך להתנהל בעל-פה, בעזרתם של "תנאי" ו"אמוראי" (או גירסאי) – חכמים שבלטו ביכולת שינון ועל כן שימשו "ספר חי" לאימות הנוסח. התוצאה מדרך לימוד זו הייתה, שמעולם לא הוכרזה חתימה רשמית מחייבת לבבלי, ולא נקבע לו נוסח אחד³.

ידיעות על כתבי יד של התלמוד מצויות לנו בדברי הגאונים מאמצע המאה ה-8, וגם הרמב"ם מזכיר כתב יד בן 500 שנה שהגיע לידינו⁴. גם הגאונים וגם הראשונים היו מודעים להבדלי הנוסח המצויים בין כתבי היד השונים. הראשונים שמו לב להבדלים הן בסגנון והן בתוכן, ואף הרבו לעסוק בהשוואת נוסחאות ובירורן. לדוגמא, רש"י בקונטרסים שלו הרבה להגיה את לשון הגמרא. תיקוני רש"י, שצוין בראשם המילים "הכי גרסינן", נתקבלו באשכנז ובצרפת, ושובצו בהדרגה בכתבי היד הבאים, בתוך הנוסח עצמו.

הדפסת התלמוד נעשתה על-פי כתבי יד שהיו לפני המדפיסים ועל-פי הכרעות המגיהים. הדפוס הראשון השלם של התלמוד, ונציה ר"פ-רפ"ג (1520), השפיע ביותר הן בנוסח והן בצורה (חלוקה לדפים, צירוף פירושי רש"י ובעלי התוספות לדף) על כל הדפוסים שבאו אחריו. תהליך השינויים שחל בנוסח התלמוד כתוצאה של העתקתו וכתוצאה של העלמם של כתבי יד קדומים, נעצר במידה

תאריכים: סוגיות בתלמוד, מחקר התלמוד, כתבי יד תלמודיים.

רבה על-ידי הדפסת התלמוד. אולם העניין בחילופי הגירסאות ובניסיון להגיע לנוסח מוגה ותקני לא פסק והוא העסיק חכמי ישראל כמו הגר"א מווילנא, וכמו ר' יואל סירקיס (הב"ח). ביתר עוז התחדש העיסוק בחילופי גירסאות עם התגלותם ופרסומם של כתבי יד שנמצאו בספריות שונות.

חקר הגירסאות מתבסס על כתבי יד שלמים ועל קטעים בודדים של כתבי יד, וכן על כתביהם של חכמי תקופת הראשונים (מאות 10-15) אשר העתיקו בדבריהם קטעים מהתלמוד הבבלי. זמנם של כתבי היד אינו קנה המידה היחיד להערכתם, שהרי יתכן כי כתב יד מאוחר משמר נוסח מקורי יותר, כי העתיקו אותו מכתב יד קדום ביותר. בתחום זה נעשים מחקרים שונים המנסים לקבוע את זמנם ומקומם של כתבי יד שונים שהתגלו, ובעיקר את היחס ביניהם ("ענפי נוסח").

העיסוק בשינויי גירסא העלה בפני הלומדים שאלות עקרוניות כמו: אילו שינויי גירסא הם תולדות העתקה רבת השנים? מה הגורם לשינויי גירסא שלא ניתן להסבירם כטעות מכל סוג שהוא? מהו נוסח התלמוד המקורי? היכן מסתיימת העריכה והיכן מתחילה מסורת הנוסח על שלוחותיה?

ר"נ אפשטיין כבר טען, בספרו מבוא לנוסח המשנה⁵, שיש להבחין בין חילופי נוסחאות (וריאנטים) – חילופים שמקורם בטעויות מסירה, לבין חילופי לשונות (ורסיות) – חילופים שמקורם בעיבוד שונה של החומר. טקסטים הנבדלים בחילופי נוסחאות ניתן להגיה ולתקן, אך אסור להגיה טקסט על-פי חילופי לשון, כי כאן מדובר בעיבוד אחר ולא בטעות, ואת דבריו הדגים אפשטיין בדוגמאות רבות.

רא"ש רוזנטל המשיך בפיתוח דרך זו והוכיח כי יש גם שינויי גירסאות (חילופי לשון) שהם מאוחרים לתלמוד בהיותו כבר ערוך. לכן טען רוזנטל⁶, שבתהליך גיבוש התלמוד היה שלב ראשון של עריכת תוכנו בלבד ולא לשונו, והיה שלב מאוחר יותר של כתיבתו וקביעת לשונו. בין שני שלבים אלו משתרעת תקופה ארוכה של מסירה בעל-פה שהתקיימה עדיין בתקופת הגאונים, לפחות עד המאה ה-9. החכם בישיבה הציע את תלמודו בעל-פה ובהרצאה חופשית, וכשהצעות אלו נקבעו בישיבה בכתב, נוצרו הנוסחים שהועתקו ונתגלגלו לידינו. בכך הסביר רוזנטל את תגליתו על נוסח אחר מקביל למסכת פסחים שלנו שקרא לו "לישנא אחרינא". מול גישה זו שקנתה לה שביתה אצל רבים מתלמידיו של רא"ש רוזנטל, העלה ר' ש"י פרידמן תיזה אחרת. לאור מחקריו במסכת בבא מציעא הגיע פרידמן למסקנה שהבדלי הנוסח מעטים מדי בשביל הרצאה בעל-פה, ולדעתו הגמישות של חלק ממעתיקי כתבי היד הייתה גדולה יותר ממה שאנו מתארים לעצמנו. מעתיקים אלו ראו עצמם גם כפרשנים, ולכן נטו לשנות ולהוסיף לנוסח שלפניהם, מה שמכונה בלשונו של פרידמן "מסירה יוצרת"⁷. פרידמן מצא שני ענפי נוסח עיקריים במסכת בבא מציעא (המכילים יחד מעל 15 כתבי יד). ענף אחד מייצג גישה שמרנית יותר בהעתקה, ולעומתו ענף אחר (המיוצג בכ"י פירנצה וכ"י מינכן) שמגמתו אקטיבית יותר בעת ההעתקה, והיא כוללת פרשנות, תיקוני לשון ואף שינויים בתוכן הסוגיא. נושא אחר שהעסיק את חוקרי התלמוד היה ניתוח המבנה הספרותי של הסוגיא התלמודית. קרוב למחצית של התלמוד הבבלי הוא סתמי ללא שם אומרו. במקרים רבים קל להבחין בין דברי אמורא מסוים ובין דברי סתמא דגמרא, אך במקרים רבים לא ברור היכן במשפט מסתיימים דברי האמורא, והיכן מתחילים דברי הסתמא. כבר ראשונים העירו על עניין זה במקומות רבים⁸, אבל לא עשו הפרדה זו עניין שיטתי. הוספות אלו יוחסו לרבנן סבוראי, וככל שנמצאו אזכורים אצל ראשונים או ראיות אחרות לזיהוין של הוספות מאוחרות, נעשה המושג "חתימת התלמוד" פחות משמעותי. חוקרים רבים במאה זו עסקו בחקר שכבות הסוגיא⁹, והגם שהיו אשר העדיפו לכנות את ההוספות בשם "סתם התלמוד" ולא "הוספות הסבוראים", כדי להתחמק מהמחלוקת על קביעת זמנה של הסתמא – אם קדמה לדברי האמורא או התווספה אליו לאחריו – ברור לנו כיום שרוב הסתמאות מאוחרות הן

לתקופת האמוראים. וכך כותב הלבני¹⁰:

בינינו ובין האמוראים עומדים הסתמאים העורכים והמסדרים למיניהם. מה שקבלנו מהאמוראים ומה שלא קבלנו מהם, הצורה בה קבלנו הדברים, הכל עבר דרך הסתמאים. תורת האמוראים מהולה בתורת הסתמאים. אין לך סוגיא בש"ס שאין בה מן החומר הסתמאי – הארות והערות מסבירות ועד כדי עיקרה של הסוגיא. הסתמאים קבלו מהדורות הקודמים דיאלוגים פרושים מצומצמים ושקלא וטריא מקוטעת שהיו טפלים למשנה ולבריתא. הם השלימו והרחיבו את קבלתם הוסיפו לה שאלות ותשובות ריטוריות, אסוציאציות קרובות ורחוקות ודייקו בה דיוק מרובה. הם גם העניקו לה צורה דיאלקטית וסגנון ארכני ויצרו ממנה ספר כמעט עצמאי שהקריאה בו שוטפת ותוססת. הסוגיא התלמודית הטיפוסית היא פרי פעולת הסתמאים.

נסיונות הזיהוי של פעולת הסתמאים, הפרדת דבריהם מדברי האמורא המקוריים, והניסיון לעמוד על שיקוליהם בעריכת הסוגיא הן מהמטרות של חוקרי הסוגיא¹¹.

עניינו של חקר הטקסט התלמודי מופנה אפוא לבירור פרטי הנוסח וחילופי הנוסחאות. אך מעבר לכך ומעבר לבירור המשמעות המילולית של הכתוב כפשוטו, ניצבים בפני החוקר נושאי מחקר בתחום "הביקורת הגבוהה": דרך מסירתו והתפתחותו של החומר עד לגיבושו הסופי, מציאותם של רבדים ומקורות שונים בתוך הסוגיא, מידת מעורבותם של העורכים ומגמותיה של המעורבות.

יש לציין, כי שאלות אלו אינן מעסיקות את מי שלומד סוגיא תלמודית כדי לפסוק הלכה למעשה. אבל, הן בעולם הישיבה והן בעולם האקדמי, יש תחומי חקירה שאינם "לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא". מי שמעוניין בניתוח למדני של שיטות הראשונים, יתכן וינסה לעמוד על פרשנות שונה בין ראשונים הנובעת מהבדלי גירסא שהיו לפניהם. וזו תהיה חקירה לגיטימית כמו הניסיון לייחס לראשונים גישות עקרוניות שונות בהלכה או במחשבה ("שיטת החקירות"). באותה מידה יהיה מי שמעוניין לגלות בטקסט התלמודי את השכבות ההיסטוריות של הסוגיא שעוצבו במהלך הדורות, או לחשוף את טביעות האצבע של העורך אשר ראה בדיון ההיסטורי רצף אחד שניתן לשלבו ולהציגו לדורות הבאים כפרוטקול רציף של דיון. בשאלות אלו נפגשים לעיתים למדנים הבאים מבתי מדרש שונים, הגם שגישתם וכליהם שונים¹². העיסוק בגירסאות הסוגיא או בניתוח שכבותיה מצטלב עם בעיות ופתרונות שהעלו ראשונים בעת דיוניהם על הסוגיא.

להלן נדגים את דרך החקר הזאת בקטע קצר מתוך פרק "אלו מציאות". על קטע זה כמו על סוגיות פרק ראשון ושני, טרם פורסם מחקר שיטתי, ועדיין רחוקים אנו ממהדורה מדעית מעודכנת לפרקים אלה¹³.

בעבודתי לחקר הגירסאות לקטע זה נעזרתי במקורות הבאים:

צילומי כתבי יד: כ"י המבורג, כ"י מינכן, כ"י וטיקן 115, כ"י וטיקן 117. כ"י פירנצה וכ"י אסקוריאל נלקחו מהאוסף הממוחשב של המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן. צילום דפוס ונציא – בומברג, שנת רפ"א. בטרם נציין את חילופי הגירסאות נציג מקורות אלו.

כ"י המבורג 165¹⁴ ח

מהדורה פאקסימילית של ל' גולדשמיט ברלין 1914. על-פי הקולופון נכתב כה"ב-1184. כ"י זה שייך לקבוצת כ"י ספרדיים מבחינת הכתב. כמו כן שומר הוא על נוהג קדום שבמימרא, משם שני חכמים

או יותר הוא מציג את שם החכם הראשון ללא תיבת אמר (רב נחמן אמר רבה בר אבוה). אפשטין תיאר שיטה זו כנוהג ארץ-ישראלי בלבד.

כ"י פירנצה הספרייה הלאומית 8 I II פ

בספרייה הנ"ל יש שלושה כרכים. בכרכים 8, 9 יחידת נזיקין וכרך 7 מכיל מסכתות מסדר קדשים ומסכת ברכות.

לפי צורת הכתב נכתבה יחידת נזיקין באשכנז במאה ה-13 וכנראה במחצית הראשונה שלה. יש בו טכניקה חדשה של ניקוב שוליים, הידועה לנו כקיימת לראשונה משנת 1233. מהדורה פאקסימילית בצירוף הקדמה של ד. רונטל יצאה בירושלים תשל"ב.

כ"י מינכן 95 מ

מהדורה פאקסימילית ירושלים תשל"א. מהדורה מצולמת שלו פורסמה לראשונה בליידן ב-1912 והוא כתב היד היחיד של הבבלי בשלמותו. כתיבתו הסתיימה 1342 בתחום אשכנז והוא נחשב לכ"י אשכנזי מובהק. תיאור עליו נמצא גם אצל רבינוביץ בהקדמתו לדקדוקי סופרים¹⁵.

כ"י וטיקן 115 א

כה"י כולל מסכת בבא מציעא ושריד מסוף בבא קמא. אמנם יש בו גם חלק ממסכת בבא בתרא, אך חלק זה נחשב ככתב יד אחר. סדר הפרקים שלו בבבא מציעא שונה מהסדר שלנו (א-ה, ט, ו-ח, י). על-פי צורת הכתב נכתב באשכנז או באיטליה, ומתאים לכתבי היד שבין 1280 ל-1324.

כ"י וטיקן 117 ב

יחידה בפני עצמה של כל מסכת בבא מציעא. כתיבה אשכנזית באותיות גדולות. כתב היד תואר בדקדוקי סופרים¹⁶. בעל ד"ס ייחס את כתיבתו לשנת מ' לאלף הששי = 1280, אך פרידמן מסתייג ומציע את שנת 1373¹⁷. ככלל, שני כתבי היד שבטיקן קרובים זה לזה.

כ"י אסקוריאל ESCORIAL G-I-3 א

מכיל את שלוש הבבות, כאשר לשון הבבלי במרכז העמוד ומסביבו ספרים נוספים, כגון ירושלמי ורי"ף וכן ציטוטים ממשנה תורה. כ"י זה מיוחס לספרד במאה 15-16. נוסח התלמוד שבו מעורב והוא נוטה לענף שכתב יד המבורג שייך אליו¹⁸.

דפוס ונציה ד"ו

מהדורת צילום הדפוס משנת רפ"א 1521¹⁹. נחשב כדפוס הראשון לתלמוד, אבל ידוע כי מסכת ב"מ הודפסה לפני כן כבר פעמיים: דפוס שונצינו ב-י"ג ניסן כנראה שנת ר"ן (1490) ודפוס פיזרו כנראה שנת רע"ט (1519)²⁰. לדעת פרידמן דפוס ונציה הודפס על-פי דפוס שונצינו ולא על-פי פיזרו.

על אילן היוחסין של כתבי היד

על-פי ניתוח השינויים בפרק השוכר את האומנין, קובע פרידמן כי לפנינו שני ענפים עיקריים של הנוסח:

כ"י המבורג וכן קטע גניזה – ג' ה'

כ"י פירנצה וכ"י מינכן – פ"מ

פרידמן רואה בשתי קבוצות אלו ענפים שהיה לפנייהם אותו נוסח קדום או דומה לו, אך תהליך השכלול של הנוסח היה שונה אצלם. מדובר דווקא בתהליך שהוא גישה שונה במסירת הנוסח, ולא התהוות של טעויות ושיבוש.

כ"י המבורג מייצג גישה שמרנית בהעברת מסורת הנוסח, שבאה לידי ביטוי בעיקר בשמירה על הנוסח הקצר. לעומתו ענף פירנצה מינכן (פ"מ) מאריך יותר ופעיל יותר בתהליך האחדה של לשונות שנוהגות בבבלי בסוגיות אחרות, וכן יש נטייה להוסיף תוספות מפרשות. התהליך המתואר קרה לפני חיבור ספר הלכות גדולות, כי נוסח התלמוד שהיה לפני בעל ה"ג הוא נוסח פ"מ²¹. פרידמן מנסה להוכיח שהנוסח של פ"מ היה קיים כבר בזמנו של בעל התלמוד המאוחר של מסכת נדרים²². התופעה של שני ענפי הנוסח הקדומים מביאה את פרידמן לשער שכ"י אסקוריאל וכ"י וטיקן (א' ו-ב') מייצגים את השלבים המאוחרים יותר של הנוסח. כתבי היד שבווטיקן דומים בינם לבין עצמם ונוטים לגירסאות פ"מ, ועל כן רואה בהם פרידמן המשך התפתחותו של ענף פ"מ²³. לעומתם כ"י אסקוריאל נוטה בעיקר לענף ג' ה' וממשיך בדרכו במיעוט פיתוח הנוסח.

לאופן טיפול וההצגה של מקורות הנוסח השונים:

קיימת דילמה בין החוקרים כיצד להציג שינויי גירסא. הדרך הנפוצה בעבר של הצגת הערות שוליים על נוסח אחד שנבחר היא דרך חסכונית ומתומצתת, אך בעייתית מבחינה מדעית ומבחינת הקורא. השאלה אינה טכנית גרידא, אלא שאלה עקרונית על מטרות החוקר. שכן הטכניקה הנזכרת מגלה רק את השינויים שהחוקר ראה לנכון לציין. יתכן ויש שינויים שנעלמו ממנו, או שהוא אינו מייחס להם משמעות. מכאן גם נובעת המגרעת האחרת, שאין היא מאפשרת ללומד לשחזר לעצמו את הנוסח המלא של כתב יד מסוים. לכן התפתחה לאחרונה שיטת דיווח שלפיה מוצגים כל הנוסחים בצורה סינופטית. זו הצגה מייגעת שאינה קובעת עדיפות לנוסח כלשהו, אך מאפשרת לזהות מיד את ההבדלים, ובעיקר מאפשרת לכל לומד אחר לחפש את סוג ההבדלים שהוא מעוניין בהם. לדוגמה: רוב המהדורות המדעיות התעלמו מהבדלי כתיב של אותה מילה, אבל יתכן וחוקר לשון או חוקר כתבי יד יהיה מעוניין לבדוק דווקא הבדלים והתפתחויות אלו. להלן נציג את הנוסחים השונים באופן שיטתי וסינופטי. בחרתי להציג את קבוצות הענפים זו ליד זו, לכן סדר כתבי היד לא יהיה כרונולוגי אלא ערוכים בשלוש קבוצות:

כ"י המבורג ה, וכ"י אסקוריאל א

כ"י פירנצה פ, כ"י מינכן מ, וטיקן א (114) ו, וטיקן ב (117) ו ב

דפוס ונציא דו ודפוס וילנא דוי.

לאחר הצגת הנוסחים, אצביע על חילופי גרסאות מסוימים הראויים, לדעתי, לעיון.

ה	ומחרוזות	שלדגים	וליהוי קשר סימן
א	מחרוזות	של דגים ואמאי	וליהוי קשר סימן
פ	ומחרוזות	של דגים	וליהוי קשר סימן
מ	ומחרוזות	שלדג'	וליהוי קשר סימן
ו א	מחרוזות	של דגים	וליהוי קשר סימן
ו ב	מחרוזות	של דגים	וליהוי קשר סימן
דו	ומחרוזות	של דגים אמאי	להוי קשר סימן
דוי	ומחרוזות	של דגים אמאי	להוי קשר סימן

ה	בקטירא	דציידא			
א	בקיטרא	דציידא	דכולי עלמ	הכי	קטרי להו
פ	בקיטרא	דציידא			
מ	בקטירי	דציידא דכ"ע		הכי	קטרי
ו א	בקיטרא	דציידא	דכולי עלמ	הכי	
ו ב	בקיטרי	דציידא	דכולי עלמא		קטרי הכי
דו	בקטרא	דציידא	דכולי עלמ	הכי	מקטרי
דוי	בקטרא	דציידא	דכולי עלמא	הכי	מקטרי

ה	וליהוי	מניין	סימן	במנינא	דשוין
א	וליהוי	מניינא	סימן	במניינא	דשוין
פ	וליהוי	מינין	סימן	במינין	דשוין
מ	וליהוי	מנין	סימן	מיניין	דשוין
ו א	וליהוי	מיניין	סימן	במיניינא	דשוין
ו ב	וליהוי	מיניין	סימן	במיניינא	דשוין
דו	וליהוי	מנין	סימן	במנינא	דשוין
דוי	וליהוי	מנין	סימן	במנינא	דשוין

ה	בעו	מיניה	מרב	ששת	משקל	הוי סימן	או	לא
א	בעו	מיניה	מרב	ששת	משקל	הוי סימן	או	לא
פ	בעו	מיניה	מרב	ששת	משקל	הוי סימן	או	לא
מ	בעו	מיני	מרב	שש'	משקל	הוי סימן	*	לא
ו א	בעי	מיניה	מרב	ששת	מידה ומינין	משקל	הוי סימן	או
ו ב	בעו	מינה	מרב	ששת	מיניין ומשקל	הוי סימן	או	לא
דו	בעי	מיניה	מרב	ששת	משקל	הוי סימן	או	לא
דוי	בעו	מיניה	מרב	ששת	מנין	הוי סימן	או	לא

ה	אמ'	להו	רב	ששת	תניתוה	מצא כלי כסף	וכלי נחושת	וגסטרון של אבר
א	אמ'	להו	רב	ששת	תניתוהא	מצא כלי כסף	וכלי נחושת	וגיסטרון של אבר
פ	אמ'	להו	רב	ששת	תניתא	מצא כלי כסף	וכלי נחושת	וגיסטרון [של אבר]
מ	א'	להו	רב	ששת	תניתו'	מצא כלי נחש'	וכלי כסף	וגיסטרון של אבר
ו א	אמ'	להו	רב	ששת??	תניתיה	מצא כלי כסף	וכלי נחושת	וגיסטרון אבר
ו ב	אמר		רב	ששת	תניתוה	מצא כלי כסף	וכל נחושת	וגיסטרון של אבר
דו	אמר	להו	רב	ששת	תניתוה	מצא כלי כסף	וכלי נחושת	גסטרון של אבר
דוי	אמר	להו	רב	ששת	תניתוה	מצא כלי כסף	וכלי נחושת	גסטרון של אבר

ה	וכל	מיני	מתכות	לא יחזיר עד	שיתן אות	או עד	שיכוין	משקלותיו
א	וכל	מיני	מתכות הרי זה	לא יחזיר עד	שיתן אות	או עד	שיכוין	משקלותיו
פ	וכל	מיני	מתכות הרי זה	לא יחזיר עד	שיתן אות	או עד	שיכוין	משקלותיו [שמ]
מ	וכל	מיני	מתכו'	הרי זה	לא יחזיר עד	שיתן אות	או עד	שיכוין
ו א	וכל	מיני	מתכות הרי זה	לא חזיר עד	שיתן אות	או עד	שיכון	משקלותיו
ו ב	וכל	מיני	מתכות הרי זה	לא יחזיר עד	שיתן אות	או עד	שיכוין	משקלותיו
דו	וכל	כלי	מתכות הרי זה	לא יחזיר עד	שיתן אות	או עד	שיכוין	משקלות
דוי	וכל	כלי	מתכות הרי זה	לא יחזיר עד	שיתן אות	או עד	שיכוין	משקלותיו

ה	ומדמשקל	הוי סימן	מדה	ומנין	הוי סימן
א	ומדמשקל	הוי סימן	מדה	ומניין	נמי הוי סימן
פ	ומדמשקל	הוי סימן	מזידה	ומיניין	נמי הוי סימן
מ	ומדמשק'	הוי סימן	מד'	מיניין	נמי הוי סימן
ו א	ומדמשקל	הוי סימן	מידה	ומיניין	נמי הוי סימן
ו ב	ומדמשקל	הוי סימן	מידה	ומיניין	נמי הוי סימן
דו	ומדמשקל	הוי סימן	מידה	ומנין	נמי הוי סימן
דוי	ומדמשקל	הוי סימן	מדה	ומנין	נמי הוי סימן

מפתח:

כ"י המבורג ה, וכ"י אסקוריא אל א

כ"י פירנצה פ, כ"י מינכן מ, וטיקן א (114) ו א, וטיקן ב (117) ו ב

דפוס ונציא דו ודפוס וילנא דוי.

שנויי הנוסח – הערות

להלן הערות ספציפיות על שינויי נוסח שחשבתי כי ראוי להעיר עליהם. לנוחיות הקורא אני משתמש בטקסט של דפוס וילנא.

1. ומחרוזות של דגים
2. אמאי להוי קשר סימן
3. בקטרא דציידא דכולי עלמא הכי מקטרי
4. ולהוי מנין סימן
5. במנינא דשויין
6. בעו מיניה מרב ששת [מנין] הוי סימן או לא הוי סימן
7. אמר להו רב ששת תניתוה
8. מצא כלי כסף וכלי נחושת גסטרון של אבר וכל כלי מתכות
9. הרי זה לא יחזיר עד שיתן אות או עד שיכוין משקלותיו
10. ומדמשקל הוי סימן מדה ומנין נמי הוי סימן

הערות

שורה 1

מחרוזות של דגים

מחרוזות א, ו, א, ב,
ומחרוזות ה, פ, מ, דו, דוי

של דגים

לרוב בשתי מילים אבל ה, מ: שלדגים תיבה אחת כפי שמקובל בצורה העתיקה יותר²⁴.

שורה 2

אמאי להוי

אמאי כך הוא בדפוסים. בכל כה"י פרט ל-א אין המילה אמאי. כולן פותחות: ולהוי א ואמאי ולהוי ובדפוסים נפלה האות ו' בשתי המילים אמאי להוי וזו ככל הנראה גם התפתחות השינוי (I ולהוי II ואמאי ולהוי III בדפוסים: אמאי להוי)

שורה 3

דכולי עלמא הכי מקטרי

תוספת זו אינה קיימת ה, פ,

העובדה שבשני אבות הנוסח אינה מופיעה מגבירה את הסבירות שזו אכן תוספת מאוחרת. עניין זה מסביר אולי את הצורות השונות בין הדפוסים לשאר כתבי היד לגבי המילים: הכי מקטרי, כך הוא בשני הדפוסים. אבל בכה"י שונה:

הכי קטרי	מ
הכי קטרי להו	א
הכי (בלבד)	ו א
קטרי הכי	ו ב

שורה 6

מנין הוי סימן

בניגוד לגירסא בדפ' וילנא שהיא הגהה על-פי גירסת מהרש"ל, בכל האחרים הנוסח שונה.

משקל ה, א, פ, מ, דו,

מיניין ומשקל ו ב, מידה ומינין משקל ו א

הגירסא משקל מופיעה כאמור ברוב כה"י וכן ברי"ף²⁵ וכך גורסים גם רשב"א ורמב"ן. וראה על כך בדיון להלן.

הוי סימן או לא הוי סימן

כך הוא בדפוסים וברוב כה"י אבל בכ"י ה הוי סימן או לא (בלבד). ומתאים הדבר לתיאורו של פרידמן את כ"י זה כשמרני ומגיה פחות תוספות הבהרה.

שורה 8

גסטרון של אבר

בדפוסים ללא ו' ובכל כה"י עם ו' וגסטרון

וגסטרון ה

וגיסטרון א, פ, מ, ו א, ו ב,

גסטרון היא מילה שמקורה ביוונית, קסיטרוס, שהיא מין מתכת. לפי ה"ערוך" בדיל, לפי ר"ש ליברמן²⁶ אבץ. אבר היא עופרת. המושגים מופיעים במקומות מספר בצירופים שונים כגון תוספתא (ב"ב פ"ה ט) "ולא יעשה משקלותיו של בעץ של אבר ושל קיסטרון ושל מתכת". ליברמן מציין מקורות נוספים בירושלמי ובבבלי. על הביטוי שלנו "גסטרון של אבר", הוא מעיר שם, שהקדמונים לא היו בקיאים בטרמינולוגיה של תערובת מתכות ולכן נוצר צירוף כזה.

וכל כלי מתכות

כך הוא בדפוסים אבל בכל כה"י: וכל מיני מתכות

שורה 10

ומדמשקל

כך כתוב בכל המקורות שלפני. אבל פרידמן מציין²⁷ שבדפוס פיזרו כתוב מדמשקל (ללא ו'). פרידמן מוכיח, בין השאר גם על סמך הבדל זה, שדפוס ונציה נסמך על דפוס שונצינו ולא על דפוס פיזרו.

ומדמשקל הוי סימן מדה ומנין

משפט זה מוזכר אצל הראשונים המעירים שיש שאינם גורסים בו את המילה מידה²⁸, אבל לא מצאתי עדות על כך. מ"מ ברור שמשפט זה הוא שגרם לדיון מהי המילה הנכונה בשאלה ששאלו את רב ששת.

דיון

אכן, לאחר הערות הגירסא שלעיל יש מקום לברר מה שאלו את רב ששת? (שורה 6)

שתי הגירסאות העיקריות הן:

משקל הוי סימן

מנין הוי סימן

הנוסח בחלק מהדפוסים תוקן ל"מנין" על-פי הערת המהרש"ל. כבר רשב"א מעיר "ויש מגיהין וגורסים בעו מיניה מרב ששת מנין הוי סימן", ובתחילת דבריו שם הוא שולל זאת "וכן הוא בכל הספרים", וגם רמב"ן מעיר על הגירסא "מנין", ומסיים "ואין שומעין למגיהי ספרים".

רשב"א אף מקשה: אם מטרת השאלה לרב ששת הייתה להוכיח שמנין הוי סימן, למה הסיק רב ששת את תירוצו מסברא ולא מדברי ר' שמעון בן אלעזר המפורשים בבריתא אחרת (מופיעה בדף כ"ד ע"א) "אבל מצאן שנים שנים – חייב להכריז"

נראה כי הנוסח תוקן ממשקל למנין כדי להצדיק את המשפט שבסוף הקטע "ומדמשקל הוי סימן וכו'". למתקנים לא היה ברור מדוע רב ששת ענה מה שלא שאלו אותו ועל כן תיקנו את השאלה. לפי הסבר זה ההנחה העומדת ביסוד התיקון היא, שרב ששת הוא זה שאמר את המשפט שלאחר הבריתא. [כמובן שניתן גם להסביר שמשפט זה של סתמא דגמרא הוא תוספת מאוחרת לרב ששת שביקשה להוסיף ולהסיק מסקנה נוספת. וכן פירש רשב"א "וגמרא הוא דהדר ודייק מדמשקל הוי סימן, ובגררא דמדה נקט מנין"].

למעשה תיקון השאלה ל"מנין" הוא בעייתי כשלעצמו, מבחינת מבנה הסוגיא, שהרי מה טעם לגמרא להציג את השאלה לרב ששת לגבי מנין לאחר שרק בקטע הקודם הוצע שמנין ישמש סימן. אמנם דחינו באוקימתא שהמנין שווה, אבל הנחת היסוד של השואל ושל המשיב היא שמנין נחשב סימן.

ברור אפוא שניתן להסיק בוודאות כי הגירסא המקורית היא זו שבכתבי היד הראשונים, "משקל הוי סימן" ולא היה צורך להגיהה⁹.

הצגת הסוגיא על רבדיה

ברור שלא ניתן לשחזר את הנוסח המקורי של הקטע, שהרי, ככל הנראה, לא היה מעולם דבר כזה כאשר למדו ומסרו את התלמוד מדור לדור במקומות שונים. אבל בעקבות האבחנות שכבר העלו רבים בין ציטוט דברי תנאים, לבין מימרת אמוראים, ובין סתמא דגמרא, ובעקבות חלק מחילופי הגירסאות שלעיל שמצביעים על רבדים מאוחרים יותר – ניתן להעלות הצעה משוערת המדגימה את הרבדים של הסוגיא.

דברי תנאים
מימרת אמורא
דברי סתמאים
תוספת מאוחרת

ומחרוזות של דגים

אמאי להוי קשר סימן

בקטרא דציידא דכולי עלמא הכי מקטרי

ולהוי מנין סימן

במנינא דשוין

בעו מיניה מרב ששת משקל הוי סימן או לא הוי סימן

אמר להו רב ששת תניתוה

מצא כלי כסף וכלי נחושת וגסטרון שלאבר וכל כלי מתכות

הרי זה לא יחזיר עד שיתן אות או עד שיכוין משקלותיו

ומדמשקל הוי סימן מדה ומנין נמי הוי סימן

עיון בריבוד שלעיל ובדיון שהביא אותנו לקבוע כי השאלה המקורית לרב ששת הייתה אם משקל נחשב סימן, מעוררת אותנו לבדוק את סימני העריכה של הסוגיא.

ניתן להבחין בבירור שדברי רב ששת אינם קשורים כלל למחרוזות של דגים. הוא נשאל בהקשר כללי וענה בהקשר כללי. דבריו הובאו לכאן, כדי להוכיח שמנין הוי סימן. לכן אפשר לשער שגם התוספת הסתמית "ומדמשקל הוי סימן וכו'" היא התוספת של העורך שהביא את דברי רב ששת, ולא של רב ששת עצמו. לשון אחר: אני משער שרב ששת ענה רק על מה שנשאל – משקל הוי סימן או לא? תשובתו הייתה כדרכו מבריתא מפורשת³⁰, שמשקל נחשב סימן. אח"כ הסיקו מכאן גם לגבי מנין וזו העילה להבאת הקטע במקום זה.

שאלת הפתיחה להוי קשר סימן משמשת חיבור לעצם הדיון. אולם קשה להכריע אם היא קדמה כאן לקטע של רב ששת ובעקבותיה הוסיפו את דברי רב ששת כדי להוכיח שמנין הוי סימן, או שמא ביקש מישהו להציע משפט מקשר בין דברי רב ששת והעולה מדבריו לבין משנתנו מחרוזות של דגים ולכן הוסיף את השאלה והתשובה.

השערה אחרת ניתן להעלות אם מעיינים ברצף של הגמרא עם הקטע הבא (וחתיכות של בשר). דברי רב ששת היו מתאימים יותר להיאמר בתחילת הדיון על חתיכות של בשר, שהרי רב ששת הוא זה שפסק שהמשקל יכול לשמש סימן. ולכן יש אחר דבריו מקום לשאלת הגמרא בחתיכות של בשר להוי משקלא סימן. יתכן אפוא שבאמת כל עניין תשובתו של רב ששת לא הובא למקום זה, אלא בשל הדיון על חתיכות של בשר ומאן דהו חשב לייחסו לדיון על מחרוזות של דגים. אבל כדי לייחסו למחרוזות של דגים היו צריכים ל"תרגם" את הרלוונטיות של דברי רב ששת לענייני מספר ולא לענייני משקל גרידא כי מחרוזות דגים נמכרו על-פי מספר ולא על-פי משקל.

למחשבה זו באתי כאשר שמתי לב שבפירושו של רבנו חננאל מופיעה הבריתא, שציטט רב ששת רק בסוף סוגיית חתיכות של בשר, אחרי תיאור דרך החיתוך של רבה בר רב הונא. איני יודע אם ר"ח רק פירש כך את הסוגיא או שהייתה לפניו גירסא כזאת.

איני יכול לאשש השערה זאת שאין לה כל סימוכין בכתבי היד שסקרתי, אבל היה בה כדי לפתור את

התמיהות שהעלינו בתחילת הדיון. ראוי לציין, שעל תופעה דומה, שקטע בגמרא שייך כנראה לסוגיא שלפניו, העיר גולינקין במסכת ראש השנה³¹

ה"נדידה" המוצעת כאן יכולה הייתה להתרחש בתהליך הבא. דבריו של רב ששת אכן הובאו כרקע מקדים לשאלה מדוע לא ישמש משקלן של חתיכות הבשר כסימן, אבל על-ידי הכנסת כותרת המשנה "וחתיכות של בשר" במקום הלא נכון, עבר הקטע לדיון הקודם על מחרוזות של דגים. מיקומו החדש הצריך את ההתפתחות הנוספת של משפטי הקישור הסתמאיים. זו השערה נועזת שאין כרגע דרך לבססה בכתבי יד.

יש לזכור, שכל הכנסתם של קטעי משנה לתוך פרק התלמוד הוא תהליך שהתנהל בהדרגה, מפסקאות קצרות הרומזות לקטעי משנה אל משניות שלמות המשובצות בתוך חלקי הפרק³².

סיכום

הבאנו הדגמה לחקר טקסטואלי של סוגיא קצרה בבבלי, וראינו כי:

- א. בעזרת כתבי יד ניתן פעמים להצביע על תיקוני נוסח הכרחיים לנוסח הדפוס שלפנינו. שאלו את רב ששת "משקל הוי סימן או לא" ולא "מנין הוי סימן אן לא".
- ב. אין אפשרות להציג את הנוסח המקורי של הבבלי, אבל ניתן בעזרת ניתוח תוכני, ובעזרת השוואת כתבי יד להצביע על שכבות היסטוריות בסוגיא. (חומר תנאי, חומר אמוראי, וחומר סבוראי).
- ג. על בסיס המידע אליו הגענו בשני הסעיפים הקודמים ניתן להעלות השערות הנוגעות לשלבי עריכה של הסוגיא. השערות אלו עוד דורשות ביסוס מדרך עבודת העורכים בסוגיות אחרות.

פרטים ביבליוגרפיים שהוזכרו על דרך הקיצור:

פרידמן, ש"י (תשנ"ז). **תלמוד ערוך פרק השוכר את האומנת, כרך הנוסח**, בית המדרש לרבנים באמריקה.
פרידמן, ש"י (תשנ"ח). "פרק האשה רבה בצרוף כללי על דרך חקר הסוגיא", בתוך: ח"ז דימיטרובסקי (עורך), **מחקרים ומקורות**, א', בית המדרש לרבנים באמריקה.

הערות ומראי מקומות

1. תודתי נתונה לפרופ' דוד גולינקין, לפניו הצעתי את הדברים בגרסתם הראשונה, על הדרכתו ועל הערותיו.
2. ראה: אסף, ש' (תשכ"ז). **תקופת הגאונים וספרותה**, ירושלים, מוסד הרב קוק, עמ' קל"ג ואילך.
3. הבלין, ש"ז (תשמ"א). 'תלמוד בבלי', **האנציקלופדיה העברית**, ל"ב, עמ' 857-895.
4. **משנה תורה**, הל' מלוה ולוה פרק טו הל' ב.
5. אפשטיין, י"נ (תשכ"ד). **מבוא לנוסח המשנה**, ירושלים, מאגנס, עמ' 1.
6. רוזנטל, א"ש (תשמ"ח). 'תולדות הנוסח ובעיות עריכה בחקר התלמוד הבבלי', **תרכין**, נ"ז, (א), עמ' 1-36.
7. ראה בהקדמתו של פרידמן, **פרק השוכר** נוסח, ובעיקר עמ' 39.
8. ראה רש"י (ב"מ יח ע"ד ה"ה "ואפילו במקום"). דוגמאות נוספות להערות כאלה של בעלי התוספות ועוד ראשונים, אצל פרידמן, חקר הסוגיא.
9. דוגמאות נידונו במחקריהם של ר"ז פרנקל, ר"ח קליין, ר"י וינברג, ר"ח אלבק, ר"א וייס, ויבדל"א ר"ד הלבני. על ממצאיהם שיטותיהם ורשימת ספרות ראה: פרידמן, ש"י (תשל"א). "הוספות וקטע סברא בפרק החובל", **תרכין**, מ', עמ' 418 הע' 1, וכן פרידמן חקר הסוגיא.

10. הלבני, ד' (תשמ"ה). **מקורות ומסורות, שבת**, ירושלים, עמ' 6.
11. על האפיונים של המימרא הסתמית ראה אצל הלבני **מקורות ומסורות שבת**, במבוא, וכן אצל פרידמן **חקר חסוגיא**.
12. על הבדלי הגישה בין הלימוד הישיבתי ובין הלימוד האקדמי, ראה: מ' כהנא, "מחקר התלמוד באוניברסיטה והלימוד המסורתי בישיבה", בתוך: כהנא, מ' (עורך, תש"ן). **בתבלי מסורת ותמורה**, אסופת מאמרים לזכרו של אריה לנג, רחובות, כיוונים, עמ' 113-142. וכן ראה: שפרבר, ד' (תשנ"ה). 'בין לימוד ישיבתי ללימוד מדעי', **מים מדליו, שנתון המכללה הדתית ע"ש ליפשיץ**, ירושלים, עמ' 343-352.
13. כידוע קיימת מהדורה מדעית של בבא מציעא – מהדורת צובל דימיטרובסקי, שהוכנה ביוזמתו של פרופ' אפשטין ובעריכת פרופ' מלמד, תשי"ב. אבל לענייננו יכולה לשמש רק ככלי שני, שכן בהקדמה מציין העורך: "הבסיס למהדורה הוא דפוס וילנא, חילופי הגירסאות נשאבו בעיקרם מדק"ס, אך החברים עיינו לעיתים בכ"י מינכן וכ"י המבורג" וכן בספרי ראשונים". כיום יש בידינו יותר חומר ועל כן יש מקום למהדורה מדעית מחודשת.
14. הפרטים לגבי כתבי היד על-פי פרידמן, **פרק השוכר** נוסח, עמ' 62-74.
15. רנ"נ רבינוביץ, **דקדוקי סופרים** לברכות עמ' 27 ואילך. למעשה שימש כ"י זה היסוד למפעלו העצום של הרב רבינוביץ בספריו דקדוקי סופרים.
16. רנ"נ רבינוביץ, **דקדוקי סופרים** לבבא בתרא, הקדמה עמ' 16.
17. פרידמן, **פרק השוכר**, עמ' 68.
18. פרידמן, **פרק השוכר**, עמ' 66. לא היה לפני צילום של כ"י זה והשתמשתי בגירסא שנמצאת באוסף הממוחשב.
19. ראה: רבינוביץ, רנ"נ (תשי"ב). **מאמר על הדפסת התלמוד**, ירושלים, מוסד הרב קוק, עמ' ל"ה-מ"ג.
20. פרידמן, **פרק השוכר**, עמ' 69.
21. פרידמן, **פרק השוכר**, עמ' 39.
22. פרידמן, **פרק השוכר**, עמ' 41-42.
23. פרידמן, **פרק השוכר**, עמ' 50.
24. ראה הקדמתו של חנוך ילון בתוך: אלבק, ח' (תשי"ט). **ששה סדרי משנה, סדר זרעים**, דביר, עמ' כ"ו הערה 18.
25. רי"ף מהדורת זקש על-פי דפוס קושטא עם הערות.
26. ליברמן, ש'. **תוספתא כפשוטה, בבא בתרא**, עמ' 390. גם במילון LIDDEL & SCOTT'S מופיע TIN בדיל, ואיני יודע מה הביא לזיהוי של ליברמן כאשר השימוש באבץ נקי ידוע רק מתקופה יותר מאוחרת. Liddel, H.G. & Scott R., (1940). *Greek English Lexicon* (new edition), Oxford, Clarendon Press, p. 484.
27. פרידמן, **פרק השוכר**, עמ' 73.
28. גם בעל דקדוקי סופרים מביא שמי שגורס מנין בשאלה גורס בסוף רק "מנין הוי סימן". אך נראה לי שאין אלו דבריו, אלא העתקת שיטה מקובצת. וברור שלפי כ"י ו ב, שגם רבינוביץ הכירו, אין זה נכון.
29. קיימת עוד גירסא ארוכה של כ"י ו א "מידה ומנין משקל" שמוזכרת בדק"ס (ד"ר א = דפוס רומי א) עם הערה "והיא המעולה שבנוסחאות". נראה לי שכוונתו לציין שהיא פותרת את כל הבעיות שלעיל, אך קשה לראות בה גירסא מקורית ומדויקת יותר מהאחרות כי:
א. מקובלנו שהארוכה מאוחרת יותר, שהרי למה ירצה מישהו לבטל חלק מהשאלה.
ב. יש באותה שורה בכ"י תיקוני מחיקה בין ומנין לבין משקל הטעונים ניסיון לברר מה היה כתוב שם.
30. רב ששת ידוע בבקיאיותו בבריתות, עד שאמרו (ערובין סז ע"א וראה רש"י שם) שרב חסדא מרתעין שפוטתיה ממתניתא דרב ששת. וכששאלו אותו חבריו או תלמידיו, דרכו היתה לפשוט להו ממתניתא. (ראה: ב"ב נג ע"א וכן זבחים צו ע"ב). לרוב תשובתו בלשון זו תניתוה. וכמו הביטוי שלנו "א"ל רב ששת תניתוה" יש בבבלי (לפי פרוייקט השו"ת בר-אילן) 13 פעמים.

עם זאת יש לדעת, כי הלשון תניתוה נמצאת גם כשמביאים משנה. (וראה ביד מלאכי סימן תרנד) .

31. גולינקין, ד' (תשמ"ח). **פרק יום טוב של ראש השנה בבלי (חלק ב')** (דיסרטציה), בית המדרש לרבנים, ניו יורק.

32. ראה אפשטין, י"נ (תשכ"ד). **מבוא לנסח המשנה**, מאגנס, ירושלים, (עמ' 879 ואילך, ובעיקר ראה עמ' 913, 916) שהפסקאות אינן תמיד מכוונות לגמרא, "ויש מהן שלא במקומן".